XIX ÁSIR SHÍǴARMALARÍNDA QARAQALPAQLARDIŃ KEYINGI DÁWIR EKSPEDICIYALARÍ

Shamuratova Baxtıgul Qutlımuratovna
Mektepke shekemgi ham mektep bilimlendiriw mekemesine
qaraslı 25 sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebi tarix páni oqıtıwshısı

Annotaciya: Maqalada jas awladqa mánáwiy qádiriyatlardıń tikleniwi, milliy ózin-ózi ańlawdıń tárbiyalıq processi, mánáwiy dereklerge, milliylikti úyretiw, tariyxtan sabaq alıp, juwmaq shıǵarıwǵa, tariyxıy rawajlanıw menen qurallanıwǵa úyretiwimiz kerek ekenligi haqqında sóz júritiledi.

Tayanısh sózler: Mánáwiy miyras, qádiriyatlar, mádeniyat, múnásibet, klassifikaciya, qaraqalpaq xalqı, shıǵarmalar

Ózbekstan ǵárezsizlikke erisken dáslepki kúnlerinen baslap-aq, ájdatlarımız tárepinen kóp ásirler dawamında jaratılǵan bay mánáwiy miyrastı qayta tiklew tiykarǵı wazıypalar qatarına kirdi. Mánáwiy qádiriyatlardıń tikleniwi milliy óz-ózin ańlawdıń tábiyiy processi, mánáwiy dereklerge, onıń tamırlarına qaytıw sıpatında qaraladı.

Prezident Sh.Mirziyoev «Milliy tariyxtı milliy ruwxta úyretiw múmkin. Bolmasa, tárbiyalıq nátiyje bolmaydı. Biz jaslardı tariyxtan sabaq alıp, juwmaq shıǵarıwǵa, olardı tariyx ilimi, tariyxıy rawajlanıw menen qurallanıwǵa úyretiwimiz kerek». Reformalar bolsa, Qaraqalpaqstan Respublikasında ilim-pándi rawajlandırıwǵa qaratılǵan gumanitar pánler wákillerinen tariyxıy waqıyalıqtı qalıs analiz etiwdi talap etiw maqsetinde ótkerilmekte. XIX-ásirdiń aqırı XX-ásirdiń baslarında Orta Aziya boyınsha kóplegen izertlew jumısları juwmaqlandı, Orta Aziya xalıqları atap aytqanımızda, qaraqalpaqlardıń tariyxı, ekonomikası, turmısı hám mádeniyatın jarıtıwshı túrli shıǵarmalar betlerinde payda boldı. Áskeriy qániygelerdiń jumısları eki tomlıq kitapqa jámlengen. Shıǵarmada qaraqalpaqlardıń etnografiyasına tiyisli júdá kóp maǵlıwmatlar bar bolıp, olar eń qızıqlı bolǵan maǵlıwmatlardan (Kaulbars, Soboleva, Riza Kuli Mirza h.t.b.) alınǵan; ayırım áskeriy qániygelerdiń keyingi izertlew jumıslarında qaraqalpaqlar tariyxına tiyisli jańa maǵlıwmatlar júdá kóp emes edi XIX ásir aqırı XX ásir baslarında birlestirilgen xarakterdegi geografiyalıq shıǵarmalarda qarpaqalpaqlardıń sanı hám urıwlıq quramı haqqında júdá qısqasha maǵlıwmatlar berilgen, bul bolsa xalıq turmısın ulıwma ashıp bermeydi. Máselen, Masalskiydiń shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqı turmısın klassifikatciyalaw «turmıs tárizi jaǵınan qaraqalpaqlar qırǵız-qazaq xalqına júdá jaqın» degen qatarlar menen sheklenedi Qaraqalpaqstanda jańa dúzim ornatılǵannan soń tariyxıy húǰjetler, etnografik materiallar toplawjumısları baslap jiberilip, úlketanıwshılıq izertlewleri alıp barıldı. Ámiwdárya bólimi Túrkstan ASSRnıń Ámiwdárya wálayatı dep ózgertirildi. Wálayat xalqı, aymaǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlar , awıl xojalıǵın esapqa alıw menen baylanıslı maǵlıwmatlar A.N. Maksimova miynetlerinde qısqasha qamtıp alınǵan.Wáláyat xalqınıń milliy quramı, volostlar boyınsha materiallar 1920-jıldaǵı Tashkentte baspadan shıǵarılǵan Pútkilrossiya xalqın esapqa alıwdıń dawamı bolǵan Ámiwdárya wáláyatında 1921-jıl jazında ótkerilgen xalıqtı esapqa alıw nátiyjeleri 1923-jılda anıq boldı

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1924-jılda Orta Aziyada milliy shegeralanıw múnásibeti menen Orta Aziya Ekonomikalıq Keńesi tárepinen Buxara hám Xorezm, sonday-aq, Qaraqalpaqstannıń shep qırǵaq bólimi hám bul jumıslardıń nátiyjeleri, atap aytqanımızda xalıq sanı haqqındaǵı maǵlıwmatlar dizimli ráwishte úyrenilip shıǵıldı hám shep qırǵaq aymaqları «Oraylıq Aziyanı rayonlastırıw boyınshamateriallar» ında baspadan shıǵarılǵan.

Qaraqalpaqlar tariyxınıń arnawlı sorawları hám olardıń sanı haqqındaǵı maǵlıwmatlar, tiykarınan, XX ásir baslarında, P.P.Ivanov. miynetlerinde kórsetiledi.Qaraqalpaqlar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan XIX-ásir ádebiyatları onshelli kóemes, biraq olarda túrli ekspediciya qatnasıwshıları tárepinen úlkeni úyreniw, tábiyıy baylıqlardı anıqlaw hám taǵı basqalar boyınsha alıp barılǵan gúzetiw materiallar bar bolıp esaplanadı. Bul shıǵarmalardıń qunlılıǵı sonda, qaraqalpaqlardıń ayırım etnografiyalıq belgilerin, turmıs tárizin sáwlelendiriw hám anıqlawda kórinedi. XIX-ásir baslarında Orenburg bajxana basqarması direktorı M.E.Velichko Arqa Xorezmdi klassifikaciyalap, ol jerde Xiywa xanlıǵınıń shep qırǵaǵındaǵı qaraqalpaqlar haqqında da atap kórsetedi. XIX-ásir birinshi shereginde qaraqalpaqlardan alınatuǵın xojalıq hám salıqlardıń ayırım máseleleri XIX-ásir N.Muravevtıń «1819 hám 1820-jıllarda Túrkmenstan hám Xiywaǵa sayaxat» kitabında tilge alınǵan. Xiywa xanlıǵındaǵı qaraqalpaqlar haqqında tolıǵıraq maǵlıwmatlar G.Gelmersen shıǵarmasında ushırasadı. Shıǵarmada qaraqalpaqlardıń kásip-ónerleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen: «atları kem, qaramalları kóp; jaylaw hám toǵaylarǵa bay pástegislik jerlerinde turmıs keshiredi; olardıń atızları mol ónim beredi. Xiywa xanlıǵında, tiykarınan, xan áskerinde turaqlı jasaw ornına iye bolǵanlarǵa xızmet etedi» V.I.Dal Orta Aziya xanlıqları, sol qatarı, Xiywa xanlıǵı xalqı menen qızıqqan. Ol tárepinen baspadan shıǵarılǵan soraw maǵlıwmatları arasında F.F. Grushinniń 1824-jılı Xiywa ásirliginen azat etilgenligi haqqında maǵlıwmatlar bar. Onda Qońırat jasaǵan qaraqalpaqlar haqqında maǵlıwmatlar bar. Grushinniń xabar beriwinshe, qaraqalpaqlar «kóp nan, tiykarınan Sorochinskiy tarı (gúrish) hám tarı», sonday-aq, biyday hám júweri egedi. Ol Qońırat bazarındaǵı hár bir dánniń bahasın kórsetip, «bul nannıń hámmesin qırǵızlar alıp ketedi», dep qosımsha etedi. Qaraqalpaqlardıń taǵamları haqqında gáp júriter eken, F.F. Grushin tarılı taǵamlar dástúriy ráwishte úlken orın iyeleytuǵınlıǵına itibar qaratıp, «tek qaraqalpaqlar tarıdan paydalanadı» dep durıs kórsetedi. Bunnan tısqarı, olar «kóbirek balıqta jeydi» dep, balıqtıń áhmiyetli taǵam ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaqlar haqqında kóplep maǵlıwmatlar G.I.Danilevskiydiń shıǵarmalarında xanlıq xalqı bóliminde olardıń ulıwma klassifikaciyalanıwı: kóshiriw, «bir neshe tarmaqlarǵa» bóliniw (olardıń urıwlıq bóliniwleri názerde tutıladı), kásipleri (diyxanshılıq, shárwashılıq, balıqshılıq, Áybúyir kóli boylap mayda sawda kárwanların tasıw) sıyaqlı maǵlıwmatlar ushırasadı. Kórinip turıptı, avtor xanlıqtıń arqa aymaqları-Ámiwdárya deltasındaǵı yarım otırıqshı qaraqalpaqlardıń sanın anıqlay almaǵan. Ornatılǵan bólimde «shamalaw múmkin», onıń pikirinshe, «otawda yaki shańaraqta 4 adamnan esapqa alǵanda» 8000 otaw bar edi. Awıl xojalığı bóliminde Danilevskiy qaraqalpaqlar (hám qazaqlar arasında) awıl xojalığı eginleri quramınıń ózine tán belgisi sıpatında arpa hám tarınıń- mol, kól suwǵarılıwın talap etpeytuǵın erte piser eginlerdiń ústinligin kórsetedi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Paydalanilgan adebiyatlar:

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на видеоселекторе от 19 января 2021 года о коренном совершенствовании системы духовновоспитательной работы, укреплении сотрудничества между государственными и общественными организациями в этой сфере // https://xs.uz/uzkr/post/agar-kimdirmanaviyat-masalasi-bu-faqat-manaviyat-markazi-yoki-tegishli-vazirlik-va-idoralarning-ishi-debojlasa-khato-qiladi-shavkat-mirziyoev
2. Шепелев А. Материалы для истории Хивинского похода. СПб.,1879.
3. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Ташкент, 1912; Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. 1 и 2. Ташкент, 1902-1903;
4. Масальский В.И. Туркестанский край. СПб, 1913.
5. Максимов А.Н. Какие народы живут в России. Справочник. М, 1919.
6. Материалы Всероссийской переписи 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике. Ташкент, 1923. Ч. 1., вып. 2.
7. Материалы по районированию Средней Азии. Кн. 2. Территория и население

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.